

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2020

Redactie:
Ewout Korpershoek
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2020

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2020

Redactie: Ewout Korpershoek en Bert van der Lingen

<i>Uitgave:</i>	Stichting PKN, Leiden www.tabakspijp.nl info@tabakspijp.nl
<i>Redactie:</i>	Bert van der Lingen
<i>English summaries:</i>	Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
<i>Lay-out:</i>	Ewout Korpershoek
<i>Druk:</i>	DPN Weurt
<i>Voorzijde omslag:</i>	Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.
<i>Achterzijde omslag:</i>	Stand van P. van der Want Gz. en van Hollandia op de aardewerk-tentoonstelling van 1911 met plafondhoog gestapelde pijpen-kisten van P. van der Want Gz. Daarnaast op een groot wandpaneel de doorrooker-presentatie van Hollandia.
<i>ISBN</i>	978-90-830114-1-7

ISBN: 978-90-830114-1-7

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud	Voorwoord	7
	Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal Bert van der Lingen	9
	De oorsprong van de gekroonde letter N als ketelversiering op goedkope kleipijpen Ewout Korpershoek	15
	Kleipijpen met pijpenmakers en pijpenmaaksters Bert van der Lingen en Freek Mayenburg	23
	Tabakspijpen van kasteel Heemstede te Houten Bert van der Lingen en Ria van Heerden	33
	Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument Arthur van Esveld	49
	Verheven koppen. Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk Bert van der Lingen	59
	De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief Ruud Stam	69

Voorwoord

Het jaar 2020 stond vooral in het teken van de coronapandemie en de daaropvolgende recessie. Bijna iedereen heeft er, privé of werk gerelateerd, mee te maken gehad. Ook de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen had te maken met de maatregelen die getroffen werden om het coronavirus onder controle te houden. In lijn met de RIVM-richtlijnen hebben wij, voor het eerst in onze geschiedenis, de jaarlijkse PKN-dag geannuleerd en ook de jaarlijkse determinatie- en ruildag is dit jaar niet doorgegaan. Bijkomstig voordeel was dat de redactie meer tijd heeft gehad om het nieuwe jaarboek voor te bereiden. De afgelopen jaren viel het jaarboek met een aantal maanden vertraging op de deurmat. Dit jaar is het gelukt om ons nieuwe full colour jaarboek 2020 op tijd te verzenden.

Het jaarboek begint met een viertal artikelen over vondsten uit Nederlandse bodem. Het eerste gaat over een klein formaat kleipijp met een bijbehorend blikken foedraal uit de periode 1690-1715, die bijna vijftig jaar geleden in een beerput werd aangetroffen. Het tweede artikel is geschreven naar aanleiding van een uitgebreid archiefonderzoek dat veel nieuwe informatie over de Schoonhovense pijpenmakers naar boven heeft gebracht. De pijpenmakers in dit stadje blijken toonaangevender geweest te zijn dan tot op heden werd aangenomen. Het derde artikel kwam tot stand na de vondst van een kleipijp met de afbeeldingen van een pijpenmaker en een pijpenmaakster. De persvorm van deze pijp blijkt door drie leden van de familie Van der Kleijn te zijn gebruikt. Een dergelijke decoratie is later in nog twee uitvoeringen gemaakt. Als laatste artikel over Nederlandse bodemvondsten worden de tabakspijpen van kasteel Heemstede gepresenteerd, die in de periode 1999-2001 door de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' zijn gevonden op het kasteelterrein in Houten.

Franse kleipijpen zijn door twee artikelen vertegenwoordigd. De eerste bijdrage gaat over 'Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument'. Dit laat zien hoe pijpenfabrikanten in Frankrijk reclame maakten voor hun producten, en hoe die hun weg vonden naar de consument, waarbij vooral verkoopcatalogi en reclamekaarten een belangrijke rol speelden. In 'Verheven koppen, Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk', worden de figurale kleipijpen van de firma Gambier besproken, die in een krantenartikel uit 1879 werden getoond en waarin de populariteit van de afgebeelde personen werd afgemeten aan de hand van het aantal verkochte pijpen.

Van Frankrijk gaan we terug naar Nederland voor een uitgebreid artikel over 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief'. Hierin komen onder meer de ontwikkelingen aan bod die de neergang van de Goudse kleipijpenindustrie hebben bewerkstelligd. Naast de veranderende rookgewoonten waren er veel andere ontwikkelingen die van invloed waren op deze teruggang. In een aantal jaren was er zelfs groei van de pijpenindustrie en aan het begin van de 20e eeuw waren productie en verkoop redelijk stabiel. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een enorme promotie van de sigaret en, was problematisch voor de export van pijpen en de import van onderdelen en materialen. Direct na de oorlog liep de inflatie enorm op en de index van de lonen en prijzen van de pijpenindustrie kon deze inflatie niet bijhouden. Aan het eind van de jaren dertig ging het met de verkoop iets beter, maar door de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie. Na de oorlog werd de pijp vooral een export- en souvenirartikel.

Wij wensen u weer veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2020 van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Ewout Korpershoek

Bert van der Lingen

Verheven koppen. Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk

Bert van der Lingen

Exalted heads. French statesmen, actresses and the king of the Zulu Empire

In October 1879, Le Figaro, the oldest French daily newspaper, published a short article in which eight figural pipes from the Gambier factory were mentioned alongside their annual sales figures for the year 1878. In the same period this short but interesting article also appeared in Dutch newspapers. It mentioned how the popularity of certain people at that time was measured by the fact that they were modelled into a pipe bowl and the extent to which that pipe bowl was sold. Apparently, the article appealed to the imagination of later editors of newspapers because it was repeated at least twice: in 1929 and in 1937, almost sixty years after the first publication and more than ten years after the closure of the Gambier pipe factory. The pipes in the first newspaper are shown below in order of the number of pipes sold in 1878.

In oktober 1879 verscheen in Le Figaro, het oudste Franse dagblad, een kort artikel waarin een achttal figurale pijpen uit de fabriek van de firma Gambier werden genoemd en hun jaarlijkse verkoopaantallen.

Vijf dagen later verscheen het bericht ook in de rubriek 'Allerlei' van het Algemeen Handelsblad en het is alleraardigst om te lezen hoe men de populariteit van bepaalde lieden afmat aan het feit dat die tot pijpenkop werden gevormd en de mate waarin die pijpenkop werd verkocht. Kennelijk sprak dit korte artikel ook later nog tot de verbeelding, want het werd in ieder geval nog twee keer herhaald. De eerste keer in 1929 en de tweede keer in 1937, bijna zestig jaar na de eerste publicatie en ruim tien jaar na de sluiting van de pijpenfabriek van Gambier.

Een pijpenfabriek maakt uw kop

In Frankrijk, een land met een belangrijke beeldhouwkundige traditie, ontstond rond 1820 de figurale pijp waarbij kleipijpen, door het kunstzinnig graveren van de persvormen, in kleine beeldhouwwerken veranderden. Dit resulteerde onder meer in pijpen met actuele voorstellingen als portretten en bustes van staatshoofden, politici, militairen, acteurs en actrices. Vaak werden deze pijpen ook nog fraai beschilderd met diverse kleuren emaille wat een mooi effect gaf op een goed doorrookte pijp. In de beginperiode was de figurale pijp nog vooral in gebruik bij de betere klasse, daarna kwam hij wat algemener in gebruik en uiteindelijk werd deze pijp voor de grote massa gemaakt om vervolgens rond 1920 vrij plotseling te verdwijnen.¹ Waarschijnlijk door het instorten van de markt voor gekaste pijpen rond 1920. De figurale pijp was vooral in het derde kwart van de 19e

Le signe définitif de la popularité pour un homme politique, c'est de passer « tête de pipe ». Mais, cette popularité a deux degrés : le premier degré consiste à être fait en pipe ; le second degré, — le plus important de beaucoup, — consiste à être fumé.

Une fabrique de pipes fait votre tête, c'est très joli. Mais serez-vous fumé ? Dans quelle proportion serez-vous fumé ? Et surtout quel degré de noirceur atteindra le culottage ?

Et combien de citoyens achèteront votre tête ?

Questions très compliquées et très palpitantes.

La maison Gambier, — qui se fait un devoir de « piper », toutes les célébrités, — a édité les suivantes, que nous classons d'après le chiffre de vente annuelle :

La pipe Thiers.	57.600	acheteurs.
La pipe Gambetta.	43.200	—
La pipe Grévy.	28.800	—
La pipe Capoul.	26.120	—
La pipe Mes Bottes.	21.690	—
La pipe Judic.	20.180	—
La pipe Gervaise.	22.310	—
La pipe Cettiwayo.	25.730	—

Les sympathies populaires sont évidemment acquises à M. Thiers, qui a été le plus fumé des hommes politiques.

On remarquera que Mme Judic a été moins fumée que le roi des Zoulous, mais que M. Capoul a été fumé à peu près un millier de fois de plus.

Enfin, il est certain que parmi les trois Présidents en cause, celui que les fumeurs ont le plus culotté est M. Thiers ; que celui qu'ils ont culotté en moyenne est M. Gambetta ; et que celui qu'ils ont le moins culotté est M. Grévy. Il est vrai que ce dernier a encore six ans de Présidence devant lui.

Afb. 2. Le Figaro, 10 oktober 1879.

Afb. 1. Algemeen Handelsblad, 15 oktober 1879.

eeuw erg populair. Het was dan ook in deze periode dat, halverwege oktober 1879, in diverse bladen korte stukjes verschenen met een licht humoristisch accent, maar die in ieder geval interessante wetenswaardigheden over figurale pijpen van de firma Gambier gaven en waarin het aantal verhandelde pijpen per model werd genoemd (afb. 1).

Uit de genoemde 'statistieke tabel' werden vervolgens conclusies getrokken over het jaarlijks aantal verkochte pijpen en de populariteit van de op de betreffende pijp afgebeelde persoon. De strekking was: Hoe beroemder een personage was, des te meer rokers uit zijn kop wilden roken. Het artikel verscheen op 15 oktober 1879 en was een vertaling van het originele stukje in Le Figaro (afb. 2).

In het artikel in het Algemeen Handelsblad van 15 oktober 1879 (afb. 1) lezen we:

'De meest doorslaande bewijzen van populariteit, die Frankrijk zijne politieke personen toekent, zijnde pijpekoppen. Deze populariteit heeft twee trappen van vergelijking: de eerste is om te worden verheven tot pijpekop; de tweede -de gewichtigste- om te worden gerookt.

Een pijpenfabriek maakt uw kop. Heel aardig ! Maar dan is de vraag: zult gij gerookt worden? In welke verhouding? Zult ge geel, bruin of zwart worden doorgerookt? Hoeveel liefhebbers zullen uw kop koopen? Alle zeer belangrijke, ingewikkelde vraagstukken. De firma Gambier, die zich tot taak stelt alle celebriteiten tot pijpekoppen te maken, heeft de volgende statistieke tabel uitgegeven van haar jaarlijkschen verkoop [de namen

zijn hier op volgorde van het aantal verkochte pijpen gezet]:

Thiers	57,000	koopers
Gambetta	43,200	"
Grévy	28,800	"
Capoul	26,120	"
Mes Bottes	21,690	"
Judic	20,180	"
Gervaise	22,310	"
Ketsjwayo	25,730	"

Thiers derhalve geniet de grootste populariteit van al die politieke personen. Mevr. Judic is blijkbaar veel minder bruin dan de koning der Zoeloes, en de heer Capoul daarentegen duizendmaal meer. Van de drie presidenten is Thiers dus het meest, Gambetta half en half en Grévy het minst doorgerookt. Nochtans de laatste heeft als president nog zes jaren te goed.'

Ook de Nieuwe Brielsche Courant van 26 oktober 1879 nam het bericht over al werd de tekst wel wat korter gehouden:

'Een curieuse statistiek. Beroemde personen genieten vaak de eer als modellen voor pijpenkoppen te dienen. Een Parijsche pijpenhandelaar heeft berekend, dat hij in een jaar 57,600 pijpen met een Thiers-kop verkoopt; 43,200 met een Gambetta-kop; 28,800 met een Grévy-kop; 26,120 met een Capoul-kop; 25,730 met een Cetewayo-kop. De actrice Judic werd in 20,180 pijpen doorgerookt. Wanneer doorrooken een bewijs van populariteit is, lijdt het geen twijfel dat Thiers nog altijd de meeste sympathie in Frankrijk ondervindt.'

Europeanen in Nederlands-Indië werd het bericht eveneens niet onthouden. In De locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad van 28 november 1879 stond het verhaal wat minder uitgebreid:

‘Voor een fransch staatsman is het zeker teeken van zijn populariteit de eer, dat hij als pijpenkop in den handel wordt gebracht door de firma Gambier, welke zich ten taak heeft gesteld van alle celebriteiten doorrookers te maken. Naar gelang nu van die pijpenkoppen gekocht worden, is natuurlijk de populariteit grooter. Zoo vond de pipe Thiers 57,600 koopers, de pipe Gambetta 43,200, de pipe Grévy 28,800 en de pipe Cetywayo 25,730. Cetywayo is dus bijna even populair in Frankrijk als Grévy.’

De drie Franse staatsmannen genoten de meeste populariteit met ruim bovenaan Thiers gevolgd door Gambetta en Grévy. In het lijstje stonden slechts twee vrouwen; de actrices Anna Judic in haar rol als Thérèse in de operette ‘Les Charbonniers’ van Jules Costé (1828-1883) en Hélène Petit in haar rol als Gervaise in het toneelstuk ‘l’Assommoir’ van Emile Zola.

Op alle pijpen staat in reliëf op de steel de familie- of artiestennaam van de betreffende persoon, behalve bij de pijp met Ketsjwayo waarop Cetshwayo kaMpande, koning van het Zoeloerijk is afgebeeld. Op deze pijp, die in de Gambier catalogus ‘tête nègre’ wordt genoemd, staat tweemaal het woord ZULU in plaats van de persoonsnaam. Het is niet duidelijk waarom juist zijn naam niet op de pijp staat vermeld. Had dit te maken met de vermeende en met regelmaat terugkerende ‘bloed-dorstigheid’ en ‘wreedheid’ die de kranten hem in die periode toeschreven? Of was het de slachting door de Zoeloes onder de Engelse soldaten; de eerste bloedige nederlaag van het Britse leger sedert lange tijd, die hen ervan weerhield om zijn naam in de persvorm te graveren? Opmerkelijk is ook dat zijn naam onderaan in het krantenartikel staat, terwijl hij gezien de verkopen op de vijfde plaats hoorde te staan.

De pijpen zijn hieronder afgebeeld in volgorde van het aantal in 1878 verkochte pijpen ofwel de populariteit van de betreffende persoon.

Staatsman Adolphe Thiers (1797-1877) en zijn pijp genaamd ‘fantaisie Thiers’, modelnummer 1365

Afb. 3. Steelpijp ‘fantaisie Thiers’, modelnummer 1365. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Afb. 4. Adolphe Thiers. Bron: Wikipedia.

Steelpijp ‘fantaisie magnésienne Thiers’ (afb. 3) met tabaksketel in de vorm van Adolphe Thiers met bril en opstaand kraagje. Op de steel in reliëf de naam THIERS. Magnésienne is een door Gambier bedachte aanduiding voor de goede kwaliteit van het materiaal, zoals de duurzaamheid van de scherf en de snel doorrookende eigenschappen. Thiers heeft (vrij vertaald) ooit gezegd: ‘Je kunt je niet werkelijk een groot man noemen, als je niet tot pijpenkop gevormd bent.’² Van de Thiers pijp werden (in 1878) 57.600 stuks verkocht.

Marie Joseph Louis Adolphe Thiers (1797-1877) was een staatsman en historicus. Hij was president van Frankrijk van 1871-1873, de eerste president van de derde Republiek. Thiers was goed opgeleid op de rechtenfaculteit van Aix en Provence.

Na zijn studie voelde hij nog weinig voor een functie in het rechtssysteem maar interesseerde hij zich meer voor literatuur en hij ontving een academische prijs in Aix voor een verhandeling over Vauvemargues. In de jaren 20 van de 19e eeuw was hij vooral bezig met het schrijven. Zijn ‘Histoire de la Revolution Francaise’ was immens populair. Na 1830 werd hij actief in de politiek en bekleedde verschillende ministersposten. Hij was teleurgesteld in de monarchie en ging het republikeinse kamp steunen en verwelkomde de re-volutie van 1848. Thiers bleef van 1852 tot 1870 actief in de oppositie en verzette zich tegen de oorlog in Rusland.

Als president hervormde hij Frankrijk administratief, financieel en militair. In 1877 werd hij door Leon Gambetta aangekondigd als ‘bevrijder van Frankrijk’.

Staatsman Léon Gambetta (1838-1882) en zijn pijp genaamd 'fantaisie Gambetta', modelnummer 1361.

Afb. 5. Steelpijp 'fantaisie Gambetta', modelnummer 1361. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Afb. 6. Léon Gambetta, ca1866-1876. Bron: Wikipedia.

Steelpijp 'fantaisie Gambetta' (afb. 5) met tabaksketel in de vorm van Léon Gambetta met snor en baard. De steelaanzet is met eikenbladeren versierd. In een kader met stippen de naam GAMBETTA. Van de Gambetta pijp werden 43.200 stuks verkocht.

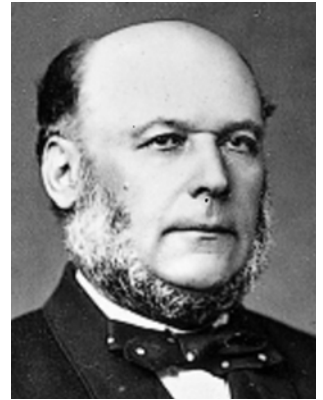
Léon Gambetta (1838-1882) was een republikeins leider die beschouwd wordt als een van de stichters van de Derde Franse Republiek. Hij was een advocaat die in 1869 als afgevaardigde werd gekozen in de oppositie. Toen na de Frans-Duitse oorlog in 1870 het keizerrijk viel kreeg Gambetta een prominente rol in de tijdelijke regering. Zijn organisatie van de landelijke verdediging om de Duitsers te weren en zijn spectaculaire ontsnapping uit Parijs met een luchtballon zorgde voor wereldwijde bewondering. Hij was zeer toegewijd aan de 3e Republiek.

Na het aftreden van Thiers streefde Gambetta modernisatie in de politiek na. Hij had een belangrijke stem in de vorming van de Republikeinse Constitutie in 1875. Vanaf 1876 hadden de republikeinen de meerderheid in de Kamer en werd Gambetta een van de meest invloedrijke politici. President Jules Grévy wantrouwde hem, waardoor hij lang buiten de regering bleef. Na de verkiezingen van 1881 werd Gambetta tot premier benoemd. Zijn kabinet voerde enkele belangrijke hervormingen door, maar botste op veel verzet en kwam al na vier maanden ten val, toen het parlement een grondwetswijziging afwees.

Staatsman Jules Grévy (1813-1891) en zijn pijp genaamd 'fantaisie Grévy', modelnummer 1404.

Afb. 7. Steelpijp 'fantaisie Grévy', modelnummer 1404. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Afb. 8. Jules Grévy, 1870. Bron: Wikipedia.

Steelpijp 'fantaisie Grévy' (afb. 7) met tabaksketel in de vorm van het borstbeeld van Grévy met vlinderdas, kalend hoofd, bakkenbaarden en een baard die onder de kin loopt. Op de steel in een kader in reliëf GREVY. Van de Grévy pijp zijn er 28.800 stuks verkocht.

De republikein François Judith Paul Jules Grévy (1813-1891) werd in 1837 advocaat. Hij voorzag dat Louis Bonaparte gekozen zou worden tot president en stelde toen politieke constructies voor om dit presidentschap te verhinderen. Na de 'coup d'état' had Grévy een reputatie van grote scherpzinnigheid. Na de val van het Imperium in 1870 kwam zijn politieke carrière in een stroomversnelling en in 1876 werd hij president van de kamer van afgevaardigden en werd hij, zonder grote oppositie, president van Frankrijk in 1879.

Hij had een vrijwel vlekkeloos presidentschap totdat er een schandaal ontstond rond de decoratie in het 'Legion d'Honneurs' van zijn schoonzoon Daniel Wilson. Grévy zag niet in dat hij indirect verantwoordelijk was maar moest uiteindelijk in 1887 aftreden.

Hij stierf in zijn geboorteplaats in 1891. Grévy kenmerkte zich door zuinigheid, gevoeligheid, patriottisme maar ook door een zekere bekrompen burgerlijkheid.

Opera-tenor Joseph Victor Amédée Capoul (1839-1924) en zijn pijp genaamd ‘fantaisie Capoul’, modelnummer 1390.

Afb. 9. Steelpijp ‘fantaisie Capoul’, modelnummer 1390. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Guy Declef, Givet, Frankrijk.

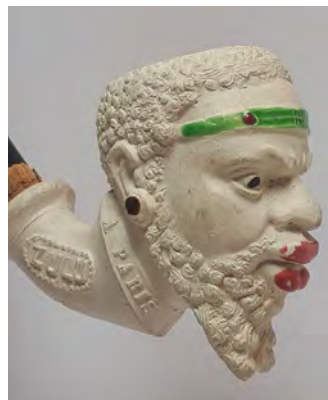

Afb. 10. Joseph Victor Amédée Capoul. Bron: Wikipedia.

Steelpijp ‘fantaisie Capoul’ (afb. 9) met tabaksketel in de vorm van het borstbeeld van Capoul met snor en een klein sikje op de kin. Op de steel in een gedecoreerd kader links CAPOUL en rechts PAUL* VIRGINIE. De pijp is gemaakt naar aanleiding van zijn optreden in Paul et Virginie. Van de Capoul pijp zijn 26.210 exemplaren verkocht.

Joseph Victor Amédée Capoul (1839-1924) was een Franse opera-tenor met een lyrische stem en een gracieuze zangstijl (afb. 9-10). Hij bezocht het Conservatoire de Paris in 1859. In 1861 was hij verbonden aan de Opéra-Comique en in dat jaar maakte hij ook zijn debuut als Daniel in ‘Le Chalet’ van Adolphe Adam. In 1871 trad hij op in de Academy of Music in de U.S.A. Later in de jaren zeventig trad hij op in Engeland en maakte hij Europese tours. Toen hij terugkeerde speelde hij onder meer in ‘Paul et Virginie’, een opera van Victor Massé. Het stuk speelde in Parijs in 1876. Hij werd door veel vrouwen bemind en ook de mannen waren onder de indruk van zijn charmes en lieten zich graag een kapsel à la Capoul aanmeten.

Koning van het Zoeloerijk Cetshwayo kaMpande (ca 1826-1884) en zijn pijp genaamd ‘tête nègre’, modelnummer 1036.

Afb. 11a-b. Manchetspijp ‘tête nègre’ (Zulu), modelnummer 1036. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Afb. 12. Cetshwayo kaMpande met een isicoco, een band van in elkaar geweven haar en gras, ca 1879. Royal Collection Trust.

Afb. 13. Manchetspijp ‘tête nègre’ (Zulu), modelnummer 1036. Fabrikantencatalogus 1879, Frankrijk, Givet, firma J. Gambier, pagina 21. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Manchetspijp met tabaksketel in de vorm van het hoofd van Cetshwayo kaMpande (afb. 11a-b), met een isicoco, een band van in elkaar geweven haar en gras die de oprechte wijsheid symboliseert. Op een foto uit circa 1879 is te zien hoe de isicoco er in werkelijkheid uitzag (afb. 12). Op een tekening in de fabrikantencatalogus (afb. 13) van Gambier uit 1879, de vroegste waarin deze pijp wordt genoemd, heeft Cetshwayo geen isicoco en geen tekst op de steel. Verder heeft hij in de catalogus oorkingen terwijl hij in het echt gaten in zijn oorlellen had die op de pijp zwart zijn geëmailleerd. Op weerszijden van de steel van de pijp staat in reliëf in een gedecoreerd kader ZULU en rond de nek links GAMBIER en rechts A PARIS. Van de ‘Cetywayo’ pijp zijn (in 1878) 25.730 stuks verkocht.

Naast deze pijp had Gambier nog een vergelijkbaar model (afb. 14a-b) waarbij Cetshwayo geen isicoco draagt. Bijzonder aan deze pijp is dat het een speciale uitvoering betreft met een luchttoevoer via de opengewerkte neusgaten en een kanaal aan de binnenzijde van de ketel. Deze pijp heeft een afsluitbaar deksel gehad. Tijdens het roken kwam er rook uit de neus. Mogelijk werd dit systeem juist bij deze pijp toegepast om de roker het ‘bloed-

dorstige' en 'wrede' gevoel te laten beleven waarmee Cetshwayo in de berichtgeving werd neergezet?

Het oorspronkelijke artikel over de kleipijpen van Gambier in *Le Figaro* dateerde van 10 oktober 1879 en de aantallen verkochte pijpen op jaarbasis betreft het boekjaar 1878 of 1878/1879. De Zoeloeoorlog eindigde op 4 juli 1879, slechts een paar maanden voor het verschijnen van het artikel, waardoor de overwinning op de Zoeloes of de gevangenneming van Cetshwayo geen aanleiding kunnen zijn geweest om deze pijp te maken. Dat de Zoeloeleider in het assortiment werd opgenomen zal ongetwijfeld te maken hebben met de berichtgeving over Cetshwayo. Vanaf 1876 verschenen regelmatig artikelen over hem in de Europese kranten. Deze berichten, uit een ver weg gelegen exotisch koloniaal gebied, gingen voornamelijk over de grensconflicten, de gevolgen voor de Europeanen aldaar en de vermeende gruwelijkheden gepleegd door de Zoeloeleider. Dit alles gezien door de bril van Europeanen met koloniale belangen.

In de Gambier catalogus van 1879 kreeg de pijp de naam 'Zulu' maar in het krantenartikel werd hij, waarschijnlijk gebaseerd op informatie van Gambier, 'Cetywayo' en 'koning der Zoeloes' genoemd. Mogelijk was dit model in de fabriek ook bekend onder de naam Cetywayo. In tegenstelling tot Gambier had de firma L. Fiolet in Saint-Omer wel een aan de naam herkenbare Cetshwayo pijp in het assortiment met de tekst CETEWAYO KING OF ZULU.³ Gezien het Engelse opschrift was die vooral voor de export bedoeld.

Cetshwayo kaMpande (circa 1826-1884) was een zoon van koning Mpande die in 1872 overleed. Cetshwayo volgde hem op en was van 1872 tot 1879 koning van de Zoeloes en het Zoeloe koninkrijk. Kwazoele, ten zuiden van Swaziland en ten oosten van Lesotho, was het voormalige thuisland van de Zoeloes en bestond uit een groot aantal enclaves in de Zuid-Afrikaanse provincie Natal (tegenwoordig Kwazulu-Natal). Cetshwayo was door Theophilus Shepstone, de administrateur van Transvaal, tot koning gekroond, onder de voorwaarde dat hij zou stoppen met zijn moordpartijen. Cetywayo had kennelijk geen beste naam en talloze berichten over zijn vermeende wrede daden deden de ronde.

In 1861, tien jaar voor zijn kroning, begon een conflict dat uiteindelijk in 1879 resulteerde in een oorlog. In dat jaar vluchtte Umtonga kaMpande, de broer van Cetshwayo, naar een gebied dat ingenomen was door boeren uit Transvaal. Cetshwayo vertrok met een leger naar de boeren met de eis om zijn broer uit te leveren. In ruil hiervoor kregen de boeren een strook land waarop ze mochten wonen. De Boeren gingen akkoord met als tegengif dat het leven van Umtonga gespaard zou worden. In 1864 vluchtte Umtonga opnieuw, dit keer naar Natal. Cetshwayo vermoedde dat de Europeanen hem

zouden gebruiken om macht over zijn rijk te krijgen. Nu zijn broer naar Natal was gevlucht vond hij dat de Boeren geen recht meer hadden op de strook land. De Boeren stationeerden daar toen een leger onder bevel van Paul Kruger waarop ook de Zoeloes daar een leger heenbrachten. Dit conflict bleef jarenlang voortduren.⁴

In januari 1877 heeft Cetshwayo (Cetywayo) een brief gestuurd aan de landdrost van Utrecht (in Natal) met de eis tot onmiddellijke ontruiming van alle plaatsen, van Doornberg tot Bakensberg. Een deel van de bevolking vertrok uit angst. Verder eiste Cetshwayo alle vrouwen die van tijd tot tijd in het land waren gekomen of 400 stuks vee waardoor zijn eis volgens de Boeren veel weg had van een oorlogsverklaring.⁵ Hoewel hij na zijn kroning zou stoppen met moorden kwam in september 1877 het bericht dat hij vijf inlandse christenen had vermoord en bijna alle andere christelijke bekeerlingen uit zijn land had verdreven.⁶ Vanwege zijn vermeende doorwoede gedreven vlogen van moordlust en de door hem opgelegde hoge belastingen, sloegen talloze inwoners op de vlucht naar Natal. Een paar jaar eerder, toen bij Estcourt Engelse troepen werden verslagen, werd het de Zoeloes door hun leider verboden geweren en assegaaien te gebruiken waarna de Engelse soldaten met stokken werden doodgeslagen.⁷

Uiteindelijk resulteerde de grensconflicten op 11 januari 1879 in de Zoeloe-oorlog met het Verenigd Koninkrijk, waarbij het Britse Rijk een vernederende nederlaag in de Slag bij Isandlwana werd toegediend. Eugène Bonaparte, bijgenaamd 'prince impérial', de enige zoon van keizer Napoleon III nam deel aan de Engelse expeditie naar Zoeloeland in februari 1879. Op een verkennings-tocht werd hij door de Zoeloes in een hinderlaag gelokt en bij Ulundi door werpsperen gedood. Ondanks de nederlaag bij Isandlwana won het Verenigd Koninkrijk. De oorlog eindigde op 4 juli 1879. Het Zoeloe koninkrijk werd door het Britse Rijk geannexeerd, Cetshwayo werd gevangen genomen en verbleef enkele jaren in Kaapstad en Londen om vervolgens in 1883 terug te keren naar Zoeloeland.

Afb. 14a-b. Manchetpijp Zulu in speciale uitvoering met luchttoevoer via de neusgaten en een kanaal in de ketel. Modelnummer onbekend. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Zangeres en actrice Hélène Petit (1852-1880) en haar pijp genaamd 'fantaisie Gervaise de l'Assommoir', modelnummer 1421.

Afb. 15. Steelpijp 'fantaisie Gervaise de l'Assommoir', modelnummer 1421. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Alain Demoly.

Afb. 16. Hélène Petit als Gervaise. Bron: Bibliothèque nationale de France.

Steelpijp met tabaksketel in de vorm van Hélène Petit als Gervaise (afb. 15) met lang haar en om de hals een geknoopte doek. Op de steel in een kader rechts GERVAISE en links L'ASSOMMOIR. Evenals bij de pijp 'fantaisie Mes Bottes de l'Assommoir' (afb. 17) zijn bij de Gervaise-pijp de ogen geëmailleerd door een kuiltje op te vullen met zwart emaille terwijl normaal gesproken op wit emaille een zwarte pupil werd aangebracht. Gezien de datum van de eerste theatervoorstelling van 'l'Assommoir' zal deze pijp vanaf eind januari of februari 1879 op de markt zijn gebracht. Van de Gervaise pijp werden 22.310 stuks verkocht, slechts 320 minder dan de Mes Bottes-pijp. Mogelijk zijn deze aantallen laag omdat Gambier pas vanaf begin 1879 begon met de productie van deze pijp.

De Franse variétézangeres en actrice Hélène Petit (afb. 16) werd in 1852 geboren in een arme familie en stond al op 12-jarige leeftijd in een theater in Montmartre. Ze was een verlegen persoon en werd afgewezen voor een rol wat tot gevolg had dat zij zelfmoord probeerde te plegen. In 1879 speelde zij de rol van Gervaise in l'Assommoir van Emile Zola. Het was haar laatste rol, kort daarna in 1880 overleed zij.

Komiek Joseph François Dailly (1839-1897) en zijn pijp genaamd 'fantaisie Mes Bottes de l'Assommoir', modelnummer 1422.

Afb. 17. Steelpijp 'fantaisie Mes Bottes de l'Assommoir', modelnummer 1422. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

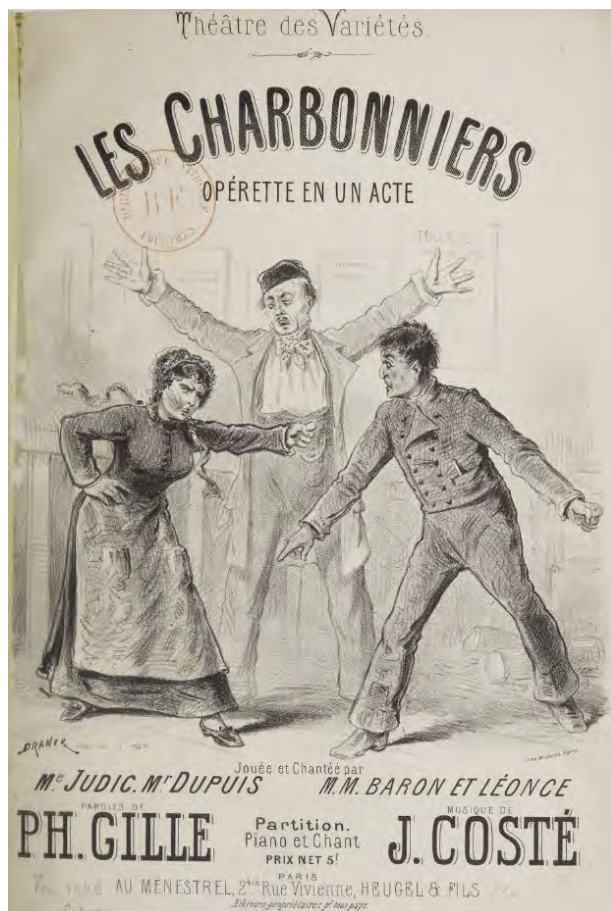
Afb. 18. Joseph Francois Dailly als Mes Bottes. Bron: Wikipedia.

Steelpijp 'fantaisie Mes Bottes de l'Assommoir' (afb. 17) met tabaksketel in de vorm van het hoofd van Dailly met een scheef geplaatste pet op het hoofd. Op de steel in reliëf in een kader, rechts MES BOTTES en links L'ASSOMMOIR. Opvallend detail bij deze pijp is dat alleen de pupillen met zwart emaille ingevuld zijn. Dat was bij Gambier vrij ongebruikelijk. Fiolet deed dit vaker. Opmerkelijk genoeg zien we dit ook bij de pijp van Hélène Petit (modelnummer 1421) die de rol van Gervaise in L'Assommoir speelde. Van de Mes Bottes pijp werden er 21.690 verkocht (zie hierboven).

De Franse komiek Joseph François Dailly (afb. 18) werd geboren te Parijs in 1839. Hij debuteerde in het Theatre Moliere in 1860. Tijdens de oorlog van 1870 diende hij in het 57e bataljon van de Garde Nationale. Hij speelde lange tijd in Parijs onder andere in het Theatre des Variétés. Hij is vooral bekend vanwege zijn interpretatie van Mes Bottes in L'Assommoir (afb. 19) naar het boek van Émile Zola uit 1877. Niet veel later werd L'Assommoir door William Busnach en Octave Gastineau aangepast aan het theater. De eerste voorstelling vond plaats op 18 januari 1879 in het Ambigu theater in Parijs en was zeer succesvol.

Afb. 19. Affiche 'Théâtre de l'Ambigu', 1877. Met Mme Helene Petit en M. Dailly. Bibliothèque nationale de France.

Afb. 22. Affiche 'Les Charbonniers' Anna Judic als Thérèse, 1877. Bibliothèque nationale de France.

Actrice Anna Judic (1850-1911) en haar pijp genaamd 'fantaisie Judic', modelnummer 1392.

Afb. 20. Steelpijp 'fantaisie Judic', modelnummer 1392. Frankrijk, Givet, firma J. Gambier. Collectie en foto Arthur van Esveld.

Afb. 21. Anna Judic als Thérèse. Rijksmuseum Amsterdam, Object number RP-F-F25480-A.

Steelpijp met tabaksketel in de vorm van het hoofd van Anna Judic als Thérèse (afb. 20), met een strooien hoed waarop een gestrikt lint en met een geplooid kanten kraag. Op de steel in reliëf in een gedecoreerd kader links LES CHARBONNIERS en rechts JUDIC. Van de Judic pijp werden 20.180 stuks verkocht.

Anne Marie-Louise Damiens (1850-1911), artiestennaam Anna Judic (afb. 21), was een Frans comédienne en actrice. In haar tijd was ze een bekendheid door haar rollen in vele stukken zoals L 'Eldorado in 1867. Zij toerde in 1870 door Frankrijk en België en speelde in 1871 in Parijs in de Folies Bergères. In 1876 vertrok ze naar het Théâtre des Variétés. Een bekende rol die zij daar speelde was Thérèse in de operette Les Charbonniers van Jules Costé (1828-1883) en waarmee ze in 1876 debuteerde en enorme successen boekte.

Vernieuwde aandacht

Dat de inhoud van de korte krantenartikelen tot de verbeelding sprak bleek uit het feit dat er in december 1929, maar liefst vijftig jaar later, opnieuw aandacht aan werd besteed in Franse dagbladen.⁸ En opnieuw werd het grote belang van Gambier niet onvermeld gelaten, ondanks het feit dat het bedrijf al in 1926 was beëindigd. In de laatste zin van dat artikel vroeg men zich af waarom de populariteit van deze pijpen was verdwenen: ‘Au fait pourquoi la popularité a-t-elle abandonné la tête de pipe elle-même?’ Weer zeven jaar later bleek het verhaal nog steeds niet vergeten. Ondanks dat Gambier toen al meer dan tien jaar niet meer bestond werd het in februari 1937 opnieuw gepubliceerd.⁹ De inhoud was min of meer onveranderd. Als enige uitzondering is de laatste passage: ‘Les cochers de fiacre, en ces heureux temps, criaient: ‘Va done, modele a Gambier !’ Ce qui voulait dire: ‘Ta gueule !’ ofwel ‘De taxichauffeurs riepen in die gelukkige tijden: ‘Ga maar, Gambier model !’ Wat betekende: ‘Hou je kop!’

Met dank aan Arthur van Esveld voor de Franstalige krantenartikelen en de afbeeldingen van de Gambierpijpen. Alle afgebeelde pijpen bevinden zich in de collectie van Arthur van Esveld met uitzondering van afb. 9 (collectie Guy Declef) en afb. 15 (collectie Alain Demoly).

Noten:

1. Zie website Amsterdam Pipe Museum onder thema's: De Franse figuurpijp in de 19de eeuw.
2. Stam, 2000, p. 1164.
3. Zie website Amsterdam Pipe Museum, Collectienummer APM 19.283.
4. Wikipedia: Cetswayo kaMpande.
5. Arnhemse courant, 6 maart 1877.
6. De West-Indiër: dagblad toegewijd aan de belangen van Nederlandsch Guyana, 19 september 1877.
7. Algemeen Handelsblad, 12 december 1877. Journal des mutilés, réformés et blessés de guerre, 15 december 1929.
8. 1929.
9. L'ère nouvelle, 7 februari -2-1937.

Literatuur en websites:

- Stam, R., 2000. De veranderende positie van de politieke pijp door de eeuwen heen. *PKN* 22(87) p. 1163-1168.
- <https://pipemuseum.nl/index.php?hm=3&sm=2&p=0>.
- <https://www.gambierpipes.com/fabrieksgeschiedenis/>.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

